

אמורא בארץ ישראל קאי

לבירור דעתו של ר' יוחנן בענין חובת ההשבה של רבית קצוצה

לזכר נשמת חותני
הרה"ח ר' אלכסנדר בן-גון זצ"ל
גלכ"ע כ"ח באייר תשמ"א

מ ב ו א

כלל ידוע הוא בתלמוד¹: "תנא בארץ ישראל קאי". משמעותו של כלל זה היא, שיש לפרש את הלכות התנאים על יסוד ההנחה הפשוטה שדבריהם נאמרו בארץ-ישראל, והם עשויים אפוא להיות מבוארים על רקע התנאים והנסיבות ששררו בארץ באותה עת. לאור הנחה זו מוצאים אנו, שהאמוראים ככלל אף שינו את נוסחן של הלכות התנאים כדי שיתאימו למציאות שבבבל².

מהגיונו של כלל זה ניתן להסיק, כי ניתן לטבוע גם כלל נוסף, שלפיו יש לבאר את מחלוקות האמוראים על רקע מקום הימצאם של בעלי-המחלוקת. ואמנם, בתלמוד עצמו מוצאים אנו סילוקן של מחלוקות בין אמוראי בכל ובין אמוראי א"י, באמצעות ההסבר הנשען על ההנחה, שכל אמורא אמר מה שאמר על רקע המציאות הקיימת במקומו, ולמעשה אין כל מחלוקת ביניהם, ובלשון התלמוד: "הא לן, והא להו"³.

על יסוד הנחה זו, ניתן לכאורה לבאר את גישתו העקרונית של ר' יוחנן ביחס לשאלה אם רבית קצוצה יוצאת בדיינים. שכן, בעוד אשר בתלמוד הבבלי⁴ נאמרו מפי ר' יוחנן דברים ברורים: "ריבית קצוצה אינה יוצאה בדיינים", והאמוראים אף ביססו את דעתו בפסוקי המקרא, הנה בתלמוד הירושלמי נאמר מפי ר' יוחנן - בהקשר זה - משפט סתום, העשוי להתפרש לכמה פנים, ובו מנמק ר' יוחנן את דעתו; משפט זה - כך דומה - יש בו כדי לשפוך אור על גישתו העקרונית של ר' יוחנן לשאלה זו, ובאמצעותו עשוי להתברר שלא בכל הנסיבות סבור ר' יוחנן שרבית קצוצה אינה יוצאה בדיינים, אלא דבריו נאמרו אך ורק ביחס למצב הכלכלי והחברתי ששרר בארץ-ישראל בזמנו, ואילו בנסיבות אחרות אפשר שדעתו היא שרבית קצוצה אכן יוצאה בדיינים⁵.

1. ראה שבת עג, ע"ב, וב"ב יט, ע"א, ותוספות יום טוב למשנה ב"מ ב, ג וט, ה. כן ראה בראנד, התנאים הריאליים ונוסח המשנה, תקצירי הרצאות במדור: תלמוד וספרות רבנית, הקונגרס העולמי השלישי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"א, עמ' 3.

2. ראה ב"מ קז, ע"א: "הא לן והא להו". ובסוכה לו, ע"א, וכן בביצה יד, ע"ב, מבאר רבא שההבדל בין המשנה לברייתא, שם, נעוץ בכך שהמשנה שנויה לבני ארץ ישראל, והברייתא לבני בבלי.

3. ראה לדוגמא: ברכות מד, ע"א; שבת ט, ע"ב; סוכה מח, ע"א; קדושין כ"ט, ע"ב; וראה פירוש רש"י לאותן סוגיות.

4. ב"מ סא, ע"ב.

5. תועלת מרובה תצמח לנו ממתן פירוש זה לדעתו של ר' יוחנן, שכן יש מקום לומר שהדעת המקובלת על התנאים היא שרבית קצוצה יוצאה בדיינים. ראה הברייתא בב"ק צד, ע"ב, ומקבילות: "הגולנין ומלוי רבית, אף על פי שגבו - מחזירין", ותוספתא ב"מ ה, כה-כו (על האפשרות לפרש שהמדובר הוא בחובה בדיני אדם הניתנת לאכיפה בבית דין, ראה מש"כ בספרי: מעשה הבא כעבירה - תוצאותיה של אי-חוקיות במשפט העברי, ירושלים תשמ"א, עמ' 228). אם אמנם זוהי דעתם של התנאים, כי אז יוצא שר' יוחנן חולק עליהם. ואע"פ שאין זו תופעה יוצאת דופן, ראה לדוגמא שבת קו, ע"א וימא מג, ע"ב, וכן ספר כריתות, לשון לימודים, שער שלישי, סי' קמא, הנה במקום שניתן לפרש באופן שלא היתה מחלוקת כזו, הדבר עדיף.

דעתו של ר' יוחנן בירושלמי

בניגוד לתלמוד הבבלי, שם מוצאים אנו מחלוקת בשאלה האמורה, ודעתו של ר' אלעזר היא שרבית קצוצה יוצאה בדיינים⁶, הרי בתלמוד הירושלמי לא הובאו אלא דבריו של ר' יוחנן בלבד. וזו לשון הסוגיה בירושלמי⁷:

"א"ר ינאי: זהו (=איסור הלואה ברבית האמור במשנה) רבית שיוצא בדיינין. בעו קומי ר' יוחנן: רבית מהו שיצא בדיינין? אמר לו: אם מזו⁸, אין אנו מניחין לגדולי ארץ ישראל כלום".

ר' יוחנן נשאל, איפוא, האם רבית קצוצה יוצאה בדיינים, והשיב בלשון סתומה: "אם כזו, אין אנו מניחין לגדולי ארץ ישראל כלום". תשובתו זו של ר' יוחנן, הנותנת מקום לפירושים שונים, פורשה אמנם בכמה אופנים. יש שפירשו, שמשמעות המונח "גדולי ארץ ישראל" המופיע כאן, היא: חכמי ארץ ישראל, ותשובתו של ר' יוחנן היא, שאם תאמר שרבית קצוצה אכן יוצאה בדיינים, "אין אנו מניחין לגדולי ארץ ישראל כלום מה לעשות, ולהגזים הדבר אמר כן, דסבירא ליה לר' יוחנן אפילו רבית קצוצה אינה יוצאה בדיינים"⁹, ולפי פירוש אחר: "אין אנו מניחין לגדולי ארץ ישראל שהם הבית דין, שום שהות עבורם, כי בכל עת יצטרכו לבלות זמנם להזקק להוציא רבית קצוצה מבני אדם, ולהגזים הדבר אמר כן"¹⁰.

המשותף לפירושים אלה הוא, שלפיהם מתיישבת דעתו של ר' יוחנן בירושלמי עם דעתו בבבלי, היינו שרבית קצוצה אינה יוצאה בדיינים. אבל יש מי שפירש שדעת ר' יוחנן בירושלמי היא שרבית קצוצה יוצאה בדיינים, "כדרך תמוה ודחיה השיב להן: אם מזו אתם שואלין ומסתפקין בה, ואם אשיב אני לכם, אין אנו מניחין לגדולי א"י כלום מה שיענו בדבר זה וכלומר דמה אתם מסתפקין בדבר, ודאי יוצאה בדיינין"¹¹. מחלוקת בין בבלי לירושלמי בשאלה מה אמר פלוני, היא אמנם דבר מצוי¹², אבל

6. פירוש דבריו של ר' יוחנן כמתייחסים למצב בארץ ישראל, אינו מחייב דווקא את המסקנה שר' אלעזר אמר מה שאמר ביחס לבבל (אף על פי שגם זה אפשרי אולי, ויש גם לזכור שר' אלעזר עלה מבבל, שם היה תלמידם של רב ושמואל, לא"י, וייתכן שדבריו משקפים את הדעה שהביע לאור המציאות בבבל), אלא אפשר ששניהם התייחסו למצב בארץ ישראל, ודעתו של ר' אלעזר היא שאין מציאות זו מחייבת את המסקנה שאין רבית קצוצה יוצאה בדיינים.
7. ב"מ ה, א (י, ע"א).
8. יש לגרוס: אם כזו, וזאת על פי הנוסח של משפט זה המצוי בירושלמי ב"ב, ג, ג, שם מובאים הדברים בשם שמואל. על הזהות שבין שני המקורות הללו, ידובר להלן.
9. פירוש פני משה לירושלמי, שם, ד"ה אם מזו, בפירוש ראשון. לפירושו השני, ראה להלן.
10. נתיבות ירושלים לירושלמי ב"מ ה, א, ד"ה אמר ר' ינאי. וראה גם פירושו של נועם – ירושלמי, שם, שפלפל להוכיח שדעתו העקרונית של ר' יוחנן היא שכל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד, אי עביד מהני, כדעת אביו בבבלי, ומשמעות דבריו של ר' יוחנן כאן היא: "דאם נאמר שיצא בדיינין, אם כן הוי כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד, אי עביד לא מהני, אין אנו מניחין לגדולי א"י כלום, והוא משום דלשיטת הירושלמי כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד, אי עביד מהני". כן ראה פירושו של בעל ערוך-שולחן, מיכל המיס, על הירושלמי, שם, שפירש: "אם אתה היית יודע הדין כמו אני, מה הפרש יש ביני לבינך, ור' יוחנן היה מגדולי א"י".
11. פני משה לירושלמי, שם, בפירוש שני, אותו הוא רואה כעיקר.
12. וכך כותב בעל פני-משה: "בשכבר נודע בהרבה מקומות שדרך ש"ס הוה בחליפין לפי דעות והסברות כתנאי ואמוראי מהבא להתם ותלמודא דהתם מהדורא בתרא דידהו". וראה גם ז' פראג-קל, מבוא הירושלמי, ד"צ ירושלים תשכ"ז, דף מב, ע"ב.

דומה שאם ניתן לפרש את הירושלמי באופן שלא תהא מחלוקת, אין לפרשו דווקא בדרך היוצרת מחלוקת כזו¹³, מה גם שפירוש זה מוקשה מבחינות אחרות¹⁴.

גם הפירוש שאינו יוצר מחלוקת בין הבבלי והירושלמי הינו מוקשה, מכיון שאין זה מתקבל על הדעת שעל הקושיה שנשאל ר' יוחנן אם רבית קצוצה יוצאה בדיינים, הוא יענה שאם כך הדבר, לא הנחת לחכמי ארץ ישראל כלום, דהיינו שלא יתכן שחכמי ארץ ישראל יסברו כן, והלא ישנם חכמים הסוברים שרבית קצוצה יוצאה בדיינים, ומה מקום יש כאן לנקוט בלשון גוזמא, כאילו דבר המקובל על דעת הכל הוא שרבית קצוצה אינה יוצאה בדיינים!?

לפיכך נראה, שאת המונח "גדולי ארץ ישראל" יש לפרש כמשמעות של עשירי ארץ ישראל.

בתלמוד הבבלי לא מצאנו זכר למושג של "גדולי ארץ", וכן לא נמצא הביטוי במדרשי ההלכה¹⁵. אבל במדרשי האגדה מצינו את המונח "גדולים" ביחס למנהיגי קהילות יהודיות במקומות שונים בא"י¹⁶, ובין היתר מוצאים אנו גם את "גדולי צפורי"¹⁷, ש"בלי ספק היה כינוי חי לסוג מסויים מעלי המשרות הבכירות או המנהיגים ב- ציפורי"¹⁸, ויש לזכור שר' יוחנן המזכיר את גדולי א"י מוצאו היה מציפורי. כן ראוי לציין שר' יוחנן עצמו מדבר במקום אחר בתלמוד על "גדולי הדור" כשכוונת הדברים למכובדים ונושאי המשרות החשובות שבקהילה או במדינה¹⁹. בירושלמי עצמו נזכרו

13. ראה תוספות ליומא פז, ע"ב, אד"ה והאמר: "ואע"פ שחולק על הש"ס שלנו... מ"מ במה שאנו יכולים להשוותם יש לנו להשוותם". וראה ב"י לטור יו"ד, סי' ריז, ד"ה הנודד מן החלב, דף קכו, ע"א: "יש לפרש דגם תלמודא דידן סבר דפליגי, דכל טעדיקי דאיפשר למיעבד דלא לשווי פלוגתא בין הגמרא דידן לירושלמי עבדינן". וראה עוד מקורות לכלל זה ביד מלאכי, כללי שני התלמודים, סי' ג. ובהקשר דגן ראה שדה יהושע לירושלמי, שם, ובמפורש עולים הדברים מחידושי הרמב"ן לב"מ סז, ע"א, ד"ה וראיתי להראב"ד: "אם מזו אין מניחין לגדולי ארץ ישראל כלומר (צ"ל: כלום), פירוש כדאמר ר' יוחנן גופיה בגמרא דילן, דאין רבית קצוצה יוצאה בדיינים".

14. להוכחת פירושו זה, מסתייע הפני-משה בדברי ר' יוחנן בהמשך הירושלמי: "מודה ר"י שאם היה השטר קיים דמגבין ליה". לפירושו, מודה ר' יוחנן שאין ההחמרה שיוצאה בדיינים, אלא ברבית בלבד, אבל את הקרן גובה המלוה, אלא שאין לשטר שיש בו רבית כח השטר ר'אין זוקק וכופה אותם שלם הקרן, דלא הוי אלא כמלוה ע"פ', כיון שהמוצא שטר שיש בו רבית חייב לקרעו, אלא שאם היה השטר קיים ולא קרעו אותו ובא לפני הכ"ד, מגבין בו את הקרן. כותב הפני-משה במראה-הפנים לירושלמי, שאילו דעת ר' יוחנן כאן היתה שאינה יוצאה בדיינים "לא שייכא הא דלקמיה מודי ר' יוחנן וכו', ומאי רבותא, הא איהו מיקל טפי, ואפילו ברבית אם כבר נתן לו אינו מחוייב להחזיר לו". ואולם בכך יוצא בעל פני-משה נגד כל הפרשנים האחרים שביארו את "מודי ר' יוחנן" וכו', בצורה התואמת את לשון הירושלמי מחד גיסא והמתיישבת עם שיטת ר' יוחנן בבבלי מאידך גיסא. וראה ז"ו רבינובויץ, שערי תורת א"י, ב"מ ה, א (ירושלים ת"ש, עמ' 489), שם כתב "שיש להפך הגירסא וכצ"ל: מודי ר' יוחנן שאם היה השטר קיים דמגבין ליה (פי' שאם היה לו שטר הכולל קרן ורבית אינו משלם אלא קרן) מודי ר' יוחנן שאין שטר זוקק לחברו (פי' שאם היו לו שני שטרות הכוללים קרן ורבית וכבר נפרע אחד מהן קרן ורבית ובא להיפרע מן השני הרי זה מנכה לו את הרבית משטר אחרון אבל אינו יכול לנכות ממנו את הרבית משטר ראשון שכבר פרע, ועיין בבלי סז, א)". לגירסת רבינובויץ יש בסיס בגירסת הריטב"א (ב"מ סב, ע"א, ד"ה ור' יוחנן, מהדורת האלפרון, לונדון תשכ"ב): "דרסינן התם מודה ר' יוחנן שאם היה שטר קיים דומקין (צ"ל דמנכין) ליה, ושאיין שטר זוקק לחברו", וכן תמך בגירסה זו, בלא שראה את גירסת הריטב"א, בעל יפה-עינים לתמורה ה, ע"ב, ד"ה ור' יוחנן אומר.

15. יש מקבילה אחת בירושלמי ב"ב ג, ג, ועל כך להלן.

16. ראה בראשית רבה מב, א; ויקרא רבה כ, ג; ויקרא רבה ל, ז; במדבר רבה כג, א; קהלת רבה ג, ד; רות רבה א, ד.

17. קהלת רבה, ג, ד; במדבר רבה, כג, א.

18. א' ביכר, מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 12.

19. ראה בבלי קדושין עא, ע"א, וירושלמי ד, ב (סד, ע"ב).

במקום אחד "גדולי ירושלים"²⁰, ומשם הוכחה ברורה שהמדובר בגדולים בעושר ולא בחכמה.²¹

המונח "גדולי א"י" עצמו, מופיע פעם אחת נוספת בירושלמי²², ולא עוד אלא שגם שם הוא שזור באותה אמרה שבפי ר' יוחנן כן, אלא ששם נאמרו הדברים ע"י שמואל. דבריו של שמואל חותמים סוגיה הדנה בשאלה אם המוחה נגד חזקת שלוש שנים צריך לערער כל שלוש שנים. במהלך הסוגיה נמסר בשם רב: "מכיון שערר עמו שלושה שנים הראשונות, עוד אין צריך לעורר עליו", והובאה ברייתא לחיזוק הדברים. על כך אמר שמואל: "אם כזו אין אנו מניחין לגדולי א"י כלום".

המונח "גדולי ארץ ישראל" שבדברי שמואל, התפרש כבר על-ידי הרמב"ן²³ כמובן של עשירי ארץ ישראל, וכן פירשו גם האחרונים²⁴. ביאורם של הדברים הוא זה: "הלכה זו של רב החלישה את כוחה של חזקת השנים, שאם ערערו הבעלים, פעם אחת בתוך שלוש שנים לא היתה חזקת השנים מסייעת עוד למחזיק, ויכולים היו הבעלים לבוא לאחר כמה שנים ולהוציא את הקרקע מידי של המחזיק. על הלכה זו של רב אמר שם שמואל: 'אם כזו אין אנו מניחין לגדולי ישראל כלום', ונראה שנתכוון שמואל לעשירי ארץ ישראל, שהיו להם הרבה קרקעות שכבר ערערו עליהן לפני זמן ושקניניהן בקרקע עות אלו נוסדו על חזקת השנים בלבד. ופרוש המאמר יהיה, שאם נקבע הלכה שקרקע שערערו עליה פעם אחת שוב אין חזקת השנים מועילה לה ואפשר לערער עליה ולהוציא אה לאחר הרבה זמן, אפשר יהיה לערער על הרבה קרקעות של בעלי הנכסים המרובים שקניניהם מיוסדים על חזקת השנים וכבר יצאו עליהם עוררין לפני זמן"²⁵.

מאחר וכאמור, משמעותו של המונח "גדולים" היא נכבדי ועשירי הקהל, וכן היא גם משמעותו של מונח זה עצמו בפעם הנוספת היחידה בו הוא מופיע בירושלמי, עלינו לפרש שגם בדברי ר' יוחנן שבירושלמי דנו, הוראתו של המונח "גדולי ארץ ישראל" היא: עשירי ארץ ישראל²⁶, ומשמעות דברי ר' יוחנן היא: אם כך, דהיינו אם תאמר

20. ראה חגיגה, ב' א (עז, ע"ב).

21. שם מסופר: "אבויה אבא מגדולי ירושלים היה. ביום שבא למוהליני קרא לכל גדולי ירושלים והושיבן בבית אחד ולרבי אליעזר ולר' יהושע בבית אחד. מן דאכלון ושתון שרון מטפחין ומרקדין. א"ר אליעזר לר' יהושע עד דאינון עסיקין בדידהו נעסוק אנן בדין וישבו ונתעסקו בדברי תורה..." הרי "גדולי ירושלים" כאן מנוגד במפורש לחכמים.

22. ב"ב ג, ג (יד, ע"א)

23. מלחמות ה' על הרי"ף לב"ב, פרק ג, סי' תשן. את דברי הרי"ף מביא הרב דייקעס בנתיבות ירוש-לים לירושלמי ב"מ ה, א (ושם ההפניה היא בטעות לרי"ף סי' תשסז), ולא מצאתי בין יתר מפרשי הירושלמי שהביאו דברים חשובים אלה של הרמב"ן. וזו לשון הרמב"ן: "ומצינו בירושלמי... שמע שמואל ואמר אם מזו אין אנו מניחין לגדולי א"י כלום, כלומר שאינן נזהרין בשטרותיהן אלא ג' שנים אחר מחאה ואם אתה אומר שוב אין צריך למחות לעולם, לא שבקת חי לכלהו עתירי דירושלמי".

24. ראה פירוש מהר"א פולדא לירושלמי, ב"ב, שם. מעניין לציין שבפירוש שדה-יהושע כאן, כתב: "לא מצאתי קשר לדבר זה כאן", אבל לעומת זאת בפירושו לב"מ, שם, פירש מונח זה כמובן של עשירי ארץ ישראל.

25. א' גולאק, לחקר תולדות המשפט העברי בתקופת התלמוד, ח"א, דיני קרקעות, ירושלים תרפ"ט, עמ' 102.

26. ראה מש"כ הרי"י מיגאש בתשובותיו, סי' קלט, על פירושו של ביטוי זה המופיע בשתי משניות ומתפרש בתלמוד רק על אחת מהן: "ואע"פ שזה הפירוש לא בא אלא במשנה... מ"מ ממשנה זו אנו למדים למשנתנו להיות שכאו המלות שוות בהן, דהיינו יש לתת לאותו ביטוי משמעות זהה לזו הניתנת לו ע"י התלמוד במשנה אחרת. לעומת זאת, אין לפרש ביטוי המופיע במשנה עפ"י הפירוש הניתן לאותו ביטוי עצמו בברייתא, ראה שו"ת הרי"י מיגאש, סי' יא, והטעם לכך הוא שאלו הם שני מישורים ספרותיים נפרדים. ובעניינינו - מאחר והביטוי מופיע בכבא בתרא במשמעות של עשירי א"י, ראוי לומר שכך יש לפרש גם את הביטוי הזה המופיע בכבא מציעא.

שרבית קצוצה יוצאה בדיינים, לא הנחת לעשירי ארץ ישראל כלום, "שצריך שיחזירו כל ממונם משום דבאה להם ברבית קצוצה"²⁷.

לאור האמור, אין אפוא כל ספק בכך שהמונח "גדולי א"י" מתייחס לעשירי הקהילה היהודית ונכבדיה²⁸. פירוש זה, מתיישב יפה עם המציאות הכלכלית והחברתית ששררה בארץ ישראל בתקופה בה נאמרו הדברים.

מכמה וכמה מקורות בתלמוד ובמדרשים אנו למדים על כך שמנהיגי הקהילה היהודית התמנו מקרב העשירים²⁹, וממקורות אחרים אנו למדים על כך שחכמי ההלכה התקיפו את הגדולים הללו על רמתם המוסרית הירודה³⁰. אחד החטאים הכבדים שבהם לקו עשירי הקהילה היהודית ומנהיגיה היה חטא הרבית, על כך ניתן ללמוד מן החריפות הרבה בה יצאו חכמי ישראל נגד רעה חולה זו³¹. לרובי מלוי ברבית תרמה המצוקה הכלכלית ששררה בארץ באותה עת³². יוצא, אפוא, שלקיחת רבית היתה אמנם נפוצה בין עשירי היהודים, וחלק גדול מעשרם בא להם מרבית.

מטעמו של ר' יוחנן נראה כי דעתו היתה שמצד הדין ראוי היה שרבית קצוצה אמנם תצא בדיינים, אלא שמבחינה מעשית לא היתה אפשרות לעשות כן מאחר ותביעות להשבת רבית לא היו מותירות כלום בידי העשירים³³, ולכן מצד התקנה ראוי שלא לחייבם בהשבה³⁴ שכן "ביצועו של הדין עשוי לקעקע במבנה הכלכלי של החברה"³⁵.

27. שדה יהושע לירושלמי ב"מ, שם, וראה גם פירוש מהר"א פולדא וחיודשי הגרמ"ש לר' מאיר שמחה מדווינסק לירושלמי, שם.

28. אפשר שהכינוי "גדולי א"י", "גדולי צפורי" וכו', הוא המקור למושג "גדולי הקהל" שהתפתח בתקופה מאוחרת יותר בקהילות ספרד וצפון אפריקה, ושארף שם מובנו של המונח הוא: נכבדי הקהילה ומנהיגיה, להבדיל מחכמי הקהל. ראה לדוגמא שו"ת הרשב"א, ח"ג, סי' תכח; ח"ה, סי' רצא; שו"ת הריב"ש, סי' תיג (קלא, ע"ד). מענין לציין שמקורות אחדים ניתן ללמוד על מעמדם התקיף של אותם גדולים בקרב קהילותיהם - מעמד שגרם לכך שאי אפשר היה לנהוג בהם כדיון, ראה תשב"ץ, ח"ג, סי' רפו, וסי' יט בענין יותר קל.

29. ראה דיון על כך בכיכר, שם, (הערה 18 לעיל). פרק ג.

30. ראה בראשית רבה כו, ה, וביכר, שם, עמ' 18. יש לציין שבתקופתו של ר' יוחנן מתחילה להסתמן ירידה רוחנית ומוסרית אף בעולמה של הנשיאות בישראל, ראה גדליה אלון במאמרו: אילן דמתמנין בכסף, מחקרים בתולדות ישראל, חלק ב, תל-אביב תשכ"ז, ביחוד עמ' 20-15, 49-48. ראה סוכה כט, ע"א, ב"מ סא, ע"א, ע"א, וע"ב, וכן ירושלמי ב"מ ה, י, שמות רבה לא, יג, ומש"כ בענין זה א' ביכר בספרו עם הארץ הגלילי, ירושלים תשכ"ד, עמ' 179-171.

32. ראה מ' אבי ז"א, בימי רומא וביזנטיון, ירושלים תש"ל, פרק שלישי, וביחוד עמודים 92-94, ולאחרונה: ד' שפרבר, המצב הכלכלי בארץ ישראל במאה השלישית לסה"נ, דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ב, כרך ב', עמ' 369 ואילך, ביחוד הערה 46.

כן ראה מאמרו של ד' שפרבר בדיני ישראל, כרך ד, עמ' 17 (החלק האנגלי): On the Transfer of property from Jew to Non Jew in Amoraim Palestine (200-400).

וביחוד עמ' 24-23, והמקורות הנוספים שציין להם בהערה 25.

33. ראה גם: J. Rappaport, Das Darlehen nach Talmudischem Recht, Stuttgart, 1933, s. 133 שם כתב בהערה 2, שאפילו ייראה ביטוי של ר' יוחנן כמוגום, הוא בכל זאת מראה עד כמה היו חוזי רבית נפוצים בתחילת תקופת האמוראים.

34. כמה וכמה מאמרים בתלמוד המובאים בשמו של ר' יוחנן, מלמדים על גישתו הכללית ביחס להתקנת תקנות, אף שהדין עצמו מחייב אחרת. ראה, לדוגמא, בבלי גטין נג, ע"א; ב"מ ג, ע"א; מז, ע"א; מג, ע"א. וכן ידועים מאמריו על תקנות שתקנו "כדי חייר", כגון: גטין סב, ע"א וב"מ טז, ע"א. וראה, לענין זה: י"ש צורי, משפט התלמוד, ורשא תרפ"א, ספר ראשון, עמ' 95. יש לזכור שר' יוחנן הוא זה אשר אמר (ב"ק קיט, ע"א): "כל הגזול את חבירו שוה פרוטה כאילו נוטל נשמתו ממנו", ובשאלות, בראשית, שאילתא ד, הובאו דברים אלה בשם ר' יוחנן, ובצמוד לתם ההוראה שאין לקבל מהם כשעשו תשובה: "וא"ר יוחנן כל הגזול את חברו שוה פרוטה... כאילו נוטל נשמתו הימנו... ומאן דגזול ועביד תשובה ומהדר ליה ממונא למריה מיתכפר ליה... וכד מהדר להווא גזול מיתבעי ליה לאחולי לגביה כי היכי דלא לימתנע מלמעבד תשובה...". על אמרותיהם של ר' יוחנן ובני דורו, המשקפות יחס לגזול, על רקע המציאות החברתית-כלכלית

לפיכך, במקום שמבחינה מעשית ניתן היה לגבות את הרבית ששולמה, סבור היה גם ר' יוחנן שחובת ההשבה קיימת, שהרי בהמשך סוגיית הירושלמי נאמר: "מודה ר' יוחנן שאם היה השטר קיים דמנכין ליה". פירוש: 36 אע"פ שאמר ר' יוחנן שרבית קצוצה אינה יוצאה בדיינים, מכל מקום אם הלווה טרם פרע את גוף השטר, היינו הקרן, אלא שילם את הרבית בלבד, מנכה הוא מן החוב את הרבית שכבר שילם³⁷.

תקנת רבי בעניין החזרת רבית

לאמיתו של דבר, דבריו של ר' יוחנן לפיהם אין לחייב בהשבת רבית בנסיבות שהיו קיימות באותו זמן, לא היוו חידוש גמור כחלל עולמה של ההלכה. וכבר שנו חכמי המשנה: 38 "תנו רבנן הגזלנין ומלווי רבית שהחזירו אין מקבלין מהן והמקבל מהן אין רוח חכמים נוחה הימנר". על ברייתא זו מובאים בתלמוד דברי ר' יוחנן: "בימי רבי נשנית משנה זו, דתניא: מעשה באדם אחד שבקש לעשות תשובה, א"ל אשתו: ריקה, אם אתה עושה תשובה אפילו אבנט אינו שלך ונמנע ולא עשה תשובה, באותה שעה אמרו הגזלנין ומלוי רביות שהחזירו אין מקבלין מהם והמקבל מהם אין רוח חכמים נוכחה הימנר".

אף כאן - כותב גדליה אלון³⁹ - נראה שרבי נתכוון להביא לנורמאליזציה בחיי החברה ולמנוע הסתכסכות במחיר הוויתור שלמעשה על העקרון המשפטי-דתי. שכן נראים הדברים שבעיית הרבית קשה היתה בימיו של רבי כבדור שלאחריו. ברייתא זו שעליה אמר ר' יוחנן שבימי רבי נשנתה, לא היתה, איפוא, אלא אחת מתקנותיו של

שבימיהם ראה א' מרמרשטיין, המצב הכלכלי של היהודים בגליל כדורו של ר' יוחנן כר נפחא וכדור שלאחריו, אמת ליעקב, ספר היובל לפריימאן, ברלין תרצ"ז, עמ' 86.
35. ראה גדליה אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ח"ב, תל-אביב תשל"א, עמ' 156, שמגיע למסקנה זו על יסוד דברי ר' יוחנן בירושלמי הנדון על ידינו, וראה מ' אבי יונה, בימי רומא וכינוסיו, ירושלים תשל"ל, עמ' 92 שכותב בצורה דומה, כנראה על פי ספרו הנ"ל של גדליה אלון.

36. ראה נתיבות ירושלים לירושלמי ב"מ ה, א, והערה 14 לעיל.
37. יש מקום לחשוב שגם ההלכה שנאמרה מפי ר' יוחנן (ירושלמי מ"ק ב, ג, דף פא, ע"ב): "לווין רבית לחבורת מצוה ולקדוש החדש", ששמעה שלכתחילה מותר ללוות רבית לצרכי מצוה, הינה תולדה של המציאות הכלכלית בתקופתו של ר' יוחנן. ומפשוטם של דברים משמע שהתיר אף רבית דאורייתא לצורך מצוה, ראה אור זרוע, ח"א, הלכות צדקה, סי' ל, דף ט, ע"ג, והובאו דבריו גם ב"מ מ"ג, פ"ג, הלכות רבית, ח"א, סי' ט, דף ט, ע"ג, ובתשובות מיימר-ניות לספר משפטים, סי' יד, וכן נראה מפשט לשון הרשב"א בתשובותיו, ח"א, סי' תרסט, אבל מפרשי הירושלמי המאוחרים פירשו, שההיתר הוא רק לענין רבית דרבנן. פירוש מקורי למאמר זה מצאנו בשו"ת המהר"ם מרוטנבורג, מהדורת כהנא, ח"ב, תשובות, סי' טו, שם כתב: "נ"ל... דהתם לוויין מגוי קאמר, וקמ"ל שיש לו ללוות ולחסר עצמו, אע"פ שהרבית קשה מאוד לאדם...". ועיין בהרחבה מה שכתב בעניין זה המשנה למלך על הרמב"ם הלכות מלוה ולוה ד, יד, ור' חיים בבבבשת בשו"ת בעי חיי, יו"ד, סי' קפב. למקורות נוספים ראה הערות ר"ב רטנר באהבת ציון וירושלים לירושלמי מ"ק, ג, ב, ד"ה לוויין רבית. על הלכה זו שנמסרה משמו של ר' יוחנן, ועל היתרים נוספים שהתיר ר' יוחנן על רקע המציאות הכלכלית הקשה של תקופתו, ראה א' מרמר-שטיין, שם (הערה 34 לעיל), עמ' 86. וראה עתה: מ' בר, אמוראי בכל - פרקים בחיי הכלכלה, רמת גן תשל"ה, עמ' 204, הערה 158: "דומה שדבריו של ר' יוחנן משקפים את מצבם הכלכלי הירוד של חכמי טבריה בימיו".

38. כבא קמא צד, ע"ב. ברייתא זו שנויה גם בתוספתא שביעית ה, יא: "הגולן ושהלוה מעותיו רבית שעשו תשובה והחזירו גזילן, אין מקבלין מהן. כל המקבל מהן אין רוח חכמים נוחה הימנר". וכן היא שנויה בירושלמי שביעית י, ט (לט, ע"ד), ושם נאמר: "הגולן שעשה תשובה ובקש להחזיר את הגזילה, המקבל ממנו אין רוח חכמים נוחה הימנר", ופירש מהר"א פולדא טעם ברייתא זו עפ"י דברי ר' יוחנן ב"ק (ראה להלן): "לפי שמונעו אותו מן התשובה".

רבי יהודה הנשיא⁴⁰ שמגמתן נורמאליזציה בחיים החברתיים-כלכליים של החברה היהודית בארץ ישראל בזמנו⁴¹. יסוד לכך שבהחלט יש להתייחס לברייתא זו כתקנה של רבי יהודה הנשיא, אנו מוצאים בדברי התלמוד עצמו: 42 "כאן קודם תקנה כאן לאחר תקנה", וכן הוא בלשון בעל הלכות פסוקות: "מפני תקנת השבים"⁴³, ובלשונם של אחרים מהראשונים⁴⁴.

היחס בין דעת ר' יוחנן לבין תקנת רבי

בהביעו דעתו שרבית קצוצה אינה יוצאה בדינין, הלך איפוא ר' יוחנן בעקבות גישתו של רבי יהודה הנשיא, שבימיו, כאמור, נשנתה הברייתא הנ"ל. על תקנת רבי יהודה הנשיא שלא לקבל חזרה רבית מהלוויים ברבית כותב ג' אלון⁴⁵, שמגמתה היתה: "ויתור למעשה על הדין לשם הבטחת היחסים הנורמליים בציבור בתחומה של הכלכלה ואף אם עיקרה של ההלכה בעינו עומד". הוא הדין ביחס לדעתו של ר' יוחנן: עקרונית גם הוא סבר שעל המלוה להחזיר את הרבית שבידו, שהרי הוא מחזיק בסכום שהגיע לידו באיסור, אבל מכל הטעמים האמורים לעיל הוא סבר שיש לקבוע שרבית קצוצה אינה יוצאה בדינין.

עם זאת, אין לומר שבדברי ר' יוחנן אין כל חידוש. היפוכו של דבר: יש מקום לומר שדבריו הם מרחיקי לכת הרכה יותר, שכן תקנת רבי יהודה הנשיא אינה מופנית אלא כלפי היחיד, בעוד שבדברי ר' יוחנן מתייחסים לבית הדין, והם שוללים מן הלווה את האפשרות לממש זכויותיו באמצעות פנייה לבית הדין.

נראה לומר, שכשם שתקנתו של רבי נקבעה לזמנה בלבד, או עכ"פ לצורך מציאות מסוימת שאפשר ותתעורר גם בעתיד, גם ר' יוחנן - שהלך בעקבות מגמתו של רבי - לא קבע שרבית קצוצה אינה יוצאה בדינין אלא לצורך השעה.

על כך שהתבטאותו של ר' יוחנן: "בימי רבי נשנית משנה זו", משמעותה שתקן רק לדורו, כבר עמדו הראשונים. כתב רבינו תם: 46 "דלא לפניו ולא לאחריו אלא לדורו דוקא תקן משום מעשה שהיה ולא לדורות הבאים דהא מעשים בכל יום שמקבלין...". והוסיף רבינו יצחק בעל התוספות: 47 "דלא תקן רבי דאין מקבלין אלא מאותן בני אדם שרוב עסקיהם ומחיייתם בכך והיו גיוונים בגזל ורבית ומתפרנסים בכך כל ימיהם"⁴⁸, ואם נחייבם להחזיר לא יוכלו לעשות תשובה. ברור, איפוא, שהגזל או מלוה ברבית פעם

40. ראה מ"א בלאך, שערי תורת התקנות, חלק שני, מחברת שניה, ד"צ ירושלים, תשל"א, עמ' 324: "...מבאר דרבי בעצמו היה המתקן. אמנם כיון שלא נאמר בפירוש בש"ס דרבי תקנה, ולא נזכרה תקנה זאת במשנה ולדעת ר"ת לא היתה תקנה לדורות רק בימי רבי ולא לפניו ולא לאחריו, לכן לא הבאתי תקנה זאת במחברת ראשונה ח"ב גבי תקנות רבי ונתתי לה מקום כאן אצל תקנות שהן מפני תיקון העולם ומשום תקנת השבים".

41. על יתר התקנות שתקן ר' יהודה הנשיא שמגמתן היתה להביא לנורמאליזציה בחיים החברתיים-כלכליים של האומה בעת ההיא, ראה גדליה אלון בספרו הנ"ל (הערה 35 לעיל), מעמ' 153 ואילך.

42. ב"ק צד, ע"ב, וראה פירוש רש"י, שם, ד"ה קודם תקנה.

43. הלכות פסוקות, הוצאת מקיצי גרדמים, ירושלים תשי"א, עמ' פג, ובהלכות פסוקות (ראו), מהדורת שלאסברג (1886), בעמ' 65: "מפני תקנת חכמים".

44. ראה כתוב שם לראב"ד, כ"ק, פרק ט, מהדורת חסידה, עמ' 21, ושו"ת מהרי"ק, סי' נא. ראה גם ברכי יוסף לחיד"א, יו"ד, סי' קסא, סעיף ג, ומנחת ביכורים לתוספתא ב"ק י, טו.

45. שם.

46. תוספות ב"ק צד, ע"ב, ד"ה בימי, וספר הישר, סי' תקנא, מובא גם באור זרוע לב"ק סי' שפו, ובסמ"ג, לאוין, קצג.

47. תוספות, שם, מובא גם בהגהות המרדכי לב"ק, פרק ט, סי' ריב, ובאור זרוע לב"ק, סי' שמו.

48. וכעין זה כתב הרא"ש לב"מ פרק ט, סי' ב.

אחת, היינו שאין עיסוקו בכך, אם עשה תשובה מקבלים ממנו, ואף ניתן לחייבו בכ"ד להשיב את הגזילה או הרבית, כי אין כל קושי עבורו בעשיית תשובה. בעקבות שיטת ר"ת הלכו רוב הראשונים⁴⁹, וכן פירש הריב"ש⁵⁰: "דבכל מקום ששנו כלשון הזה: בימי רבי פלוני נשנית משנה זו, ר"ל לדריה בלחוד"⁵¹.

מגמתו של רבי בתקנתו, להקל על המבקשים לחזור בתשובה, מובעת גם במסקנת הסוגיה התלמודית⁵². לפי המסקנה, לא נתקנה התקנה אלא ביחס לגזילה שאינה קיימת, אבל בגזילה קיימת לא עשו תקנה⁵³. והטעם ברור: אם מחזיק הגולן בידו את הגזילה בעין, אין כל קושי עבורו בהשבתה; כל הקושי מתעורר כאשר אין הגזילה בידו, ואם גזל הרבה יש עבורו קושי בעשיית תשובה, ועבור אותם גזלנים תיקן רבי שאין מקבלין מהם.

ברם, למרות דעת הראשונים שתקנת רבי לא נתקנה אלא לדורו בלבד, נראה לומר שתחולת התקנה גם לעתיד, בהתקיים אותן הנסיכות שהביאו להתקנת התקנה. זאת ניתן ללמוד מן העובדה שהפוסקים הביאו להלכה הן את דעתו של ר' אלעזר שרביית קצוצה יוצאה בדינין, והן את הברייתא שבימי רבי נשנתה ושלפיה אין לקבל רביית מידי מי שמבקש להשיבה. וכך, למשל, פסק הרי"ף בענייננו, וזו לשונו: "ת"ר הגולנין ומלוי רביית שהחזירו אין מקבלין מהן והמקבל מהן אין רוח חכמים נוחה הימנו, והני מילי בשאין גזלה קיימת אבל גזלה קיימת מקבלין מהן". אילו לא היתה זו הלכה לדורות, אלא לדורו של רבי בלבד, לא היה הרי"ף מביא זאת להלכה, וכבר העירו על כך שמתוך זה שהרי"ף השמיט את דברי ר' יוחנן: "בימי רבי נשנית משנה זו", משמע שלדעתו היתה התקנה גם לדורות⁵⁴. ברייתא זו הובאה להלכה גם על-ידי הרמב"ם⁵⁶, ומשמע שאף דעתו היא שתחולת התקנה גם בעתיד, ואין הדברים אמורים אלא במלווי רבית שאומ-נותם בכך, ושטופים בחטא זה, ואילו יחייבום בהשבה, יימנעו מתשובה. כחה של התקנה

49. ראה ספר כריתות, לשון לימודים, ח"ה, שער ב, סימן לט; חדושי הרשב"א לכ"ק צד, ע"ב, ד"ה הא; אור זרוע לכ"ק, סי' שפז; המאירי בבית הבחירה לכ"ק, שם, ד"ה קצת מחכמי הצרפתים. 50. שו"ת הריב"ש, סי' תיז.

51. ראה כללי הגמרא לר"י קארו על הליכות עולם, ד"צ ירושלים תש"כ, דף סג, ע"ד. ועיין גם בספר באר-שבע לר' יששכר בער איילינבורג על מסכת הוריות יג, ע"ב, ד"ה תנו רבנן, ובספר חוק נתן לר' נתן בורגיל על הוריות, שם, וכן בחדושי מהר"ץ חיות לכ"ק צד, ע"ב, ד"ה בימי רבי. יש להעיר על כך, שבעוד הרי"ף קארו הביא את דברי ר"ת ככללי הגמרא, ונראה שקבע זאת ככלל, הרי מדבריו בבית יוסף יש להסתפק אם אכן הוא סובר כך. שכן כב"י לטור יו"ד, סימן קסא, ד"ה והיכא, כתב ר"י קארו, שמשמע מדברי הרא"ש והרי"ף בתוספות, שחולקים על ר"ת. עיין משנ"כ בכגון זה ביד מלאכי, כללי השו"ע, סימן י. יש להעיר שר' זרחיה הלוי, בעל המאור, חלק על הראשונים וסבר שמשנה זו נשנתה לדורות, וכך כתב במאור הגדול לכ"ק, פרק ט, סי' קעב כרי"ף, ד"ה ומסקנא: "ולעולם תקנת רבינו קיימת היא ואפילו לדורות, ולאפוקי ממי שפירש ואמר שלא היתה אלא לדורו בלבד, ומאי דקא מדמו לה להווא דאמרינן התם בימי נחמיה בן חכליה נשנית משנה זו, לא דמיא, דהתם פריצות כל הדור היתה, ולפי מה שראו אסור איסור חמור והתירו וחזרו והתירו, אבל הכא בשביל מעשה באדם אחד לא היו שונים משנתם אם לא היתה קיימת לדורות". 52. כ"ק צה, ע"א.

53. וראה גם שאילתות, כראשית, שאילתא ד: "וכד מהדר להווא נגול מיתבעי ליה לאחולי לגביה כי היכי דלא ליתמנע מלמעבד תשובה. תנו רבנן הגולנין ומלוי רבית שהחזירו אין מקבלין מהן... והני מילי דאין גזילה בעינה, אבל גזילה קיימת בעינה מקבלין...". וראה מה שהעיר הנצי"ב בהעמק-שאלה לשאילתות, שם, ד"ה והני מילי, ביחס לנוסח: "קיימת בעינה". 54. רי"ף ב"ק, פרק ט, סי' קעב.

55. ראה בלאך, שערי תורת התקנות, דפוס צילום ירושלים תשל"א, ח"ב, מחברת שניה, עמ' 323 (סי' קט).

56. הלכות מלוה ולוה, ד, ה.

יפה אפוא לזמנים בהם עלול להוצר מצב דברים דומה שהביא ליצירתה⁵⁷. עם זאת פסקו הן הרי"ף⁵⁸ והן הרמב"ם⁵⁹ כר' אלעזר, שרבית קצוצה יוצאה בדיינים, דהיינו לעולם זכות התביעה להשבת הרבית קיימת, אבל בנסיבות מסוימות אין לממש זכות זו. ואמנם, נוכח העובדה שלתקנת ר' יהודה הנשיא יש תחולה גם בעתיד, אנו מוצאים אצל מפרשי התלמוד והפוסקים שני סייגים חשובים ביחס להפעלת התקנה למעשה, והם: א. אין לה תחולה אלא ברא מעצמו לעשות תשובה⁶⁰. ב. אין לה תחולה אלא במלוה ברבית השטוף כחטא זה ואומנותו בכך⁶¹. שני סייגים אלה לתחולת התקנה הם מצטברים, ורק כאשר מתקיימים שניהם, אין לחייב בהשבה⁶². וכך נפסקה ההלכה בשולחן ערוך: 63. "אם בא לעשות תשובה מעצמו⁶⁴ להחזיר הרבית אם רוב עסקו ומחיתו ברבית אין מקבלין ממנו כדי לפתוח לו פתח לתשובה..."⁶⁵.

היוצא מדברינו, שדרך כלל שורר העקרון הרחב שעל המלוה ברבית להשיב את הרבית שנטל מהלווה, ורק אם מתקיימת בו תקנת ר' יהודה הנשיא, אין מקבלין ממנו כדי לפתוח לו פתח לתשובה. ואכן לצאת ידי שמים סבור גם ר' יוחנן שחייב להחזיר, וכך אפשר לפרש את הברייתא⁶⁶ שבתוספתא: "המלוה את חברו ברבית ועשה תשובה

57. וראה שו"ת הרמב"ם, סי' קצה. על תקנה אחרת שהותקנה לפי הדורות, המקומות והאנשים ראה בשו"ת הריב"ש, סי' קיט. על האפשרות להשתמש באומדן הדעת על מנת לקבוע אם תקנה בתקנה לזמנה בלבד, ראה שו"ת מהר"ם מרטנבורג (מהדורת רבינוביץ, לכוב תר"ך), סי' תקו. על השימוש בתקנת ר' יהודה הנשיא ביחס לחובת השבה של אנשים שעברו על חרם הקהל, ראה שו"ת מהרי"ק שורש נא: "כיון שנשתרשו כל כך כחטא ואי אפשר להם להשיב, שלא יספיק להם ממרגם, גם כזה שייבא התקנה שתקן רבי שלא יקבלו מהם אפילו באו להחזיר. ומכל מקום פשיטא שטוב יהיה להם להחזיר אם היה באפשר, ואם אי אפשר להם להשיב יתירו (=החרם) מכאן ולהבא לפחות". וראה גם שו"ת אבקת רוכל, סי' קפו.

58. רי"ף ב"מ, פרק ה, סי' שצד.

59. שם, הלכה ג.

60. ראה הלכות פטוקות, מהדורת ששון, מקיצי נרדמים, ירושלים תשי"א, עמ' פג; שאילתות, בראשית, שאילתא ז; ר' זכריה אגמתי לב"ק, מהדורת לוי, לונדון 1961, דף 41, ע"ב. בשם רב האי גאון; רמב"ם, הלכות גולה ואבדה א, יג, וראה מגיד משנה לרמב"ם, שם, וכן בלאך, שערי תורת התקנות ד"צ ירושלים תשל"א, ח"ב, מחברת שניה, עמ' 323-324 (סי' קט); שיטה מקובצת לב"ק צד, ע"ב; גמוקי יוסף על הרי"ף ב"ק, סי' קעב; שו"ת בנימין זאב, ח"ב, סי' שסא, דף שיו, ע"א-ע"ב. כך משמע גם מהלשון: "שהחזירו", ולא נאמר "אין מוציאין מידם". ראה תורת חיים לר' אברהם חיים שור על ב"ק, שם, ד"ה מיתבי. והשווה עם דעת התוספות ב"ק צד, ע"ב, ד"ה בימי רבי, שם כתבו שמהברייתא: "הגולני ומלוו ברבית", "לא משמע דאיירי בעבדי תשובה", ולכן תחולתה אף ביחס למי שאין ברצונו לעשות תשובה. (ראוי להעיר שאת דעתם שאין חילוק בין בא מעצמו לעשות תשובה לנתבע בב"ד, נימקו התוספות בכך שאם כן כל אדם שיגזול יחזיר ולא יקבלו ממנו, אך על כך כבר כתב ר' שמואל הסרדי בספר התרומות, שער מו, חלק ד, סי' ד, שתנאי ההחלת התקנה הוא ש"אנו מכירים בהם שדעתם לחזור אחר תשובה יפה". וראה עוד לענין הכרת בעל תשובה אמיתי בהעמק שאלה לנצי"ב על השאלות, בראשית, שאילתא ד, ד"ה וכד מהדר).

61. שכן יש לדייק בלשון הברייתא: "הגולנים ומלוו ברבית", ולא: "מי שגזל או הלוח ברבית". ראה תוספות לב"ק צד, ע"ב, ד"ה בימי, שו"ת הרדב"ן, ח"א, סי' תקכה, ושדה יהושע לירושלמי ב"ק, פרק י, הלכה י, אבל השוה לשון ספר חסידים, סימן תתרפ"ב (מהדורת מרגליות, ירושלים תשכ"ד): "הלוקח רבית והגזול ואח"כ משיב לבעלים, המקבל מהם אין רוח חכמים נוחה הימנו".

62. ראה טור יו"ד, סי' קסא. וראה גם דברי הב"ח בהגהותיו לרא"ש, שם, אות ד, וכיאר הגר"א לשו"ע חר"מ, סי' שסו, אות ב.

63. שו"ע יו"ד, סי' קסא, ז.

64. ודייק הש"ך, שם, אות יב: "מעצמו, אבל עומד במרדו מוציאין ממנו בע"כ". וראה גם לשון ר' מרדכי יפה, בעל הלבושים, בלבוש עטרת זהב, סי' קסא, סעיף ז.

65. אבל ראה שו"ת הרדב"ן, ח"א, סי' תקכה: "...כללא דמלתא דהאידין בין שעסקו בכך בין שאין עסקו בכך, בין בא לשוב בתשובה בין שלא בא לשוב בתשובה מקבלין מהם ומוציאין מהם בעל כרחם..."

66. ב"מ ה, ט.

חייב להחזיר', גם לפי ר' יוחנן⁶⁷, והיסוד לכך הוא שהתוספתא מדברת על החזור בתשובה בלבד, דהיינו כשרוצה לצאת ידי שמים.

גישתו הכללית של ר' יוחנן כלפי החוטאים

כדי להבין שאכן זוהי גישתו של ר' יוחנן לבעיית החזרת הרבית, יש להתבונן על פסקיו בעניינים אחרים, ומהם יתברר שפתרונו כאן, בעניין החזרת הרבית משתלב יפה בגישתו הכללית כלפי החוטאים, שיש לקרבם ולמצוא את הדרך להחזירם בתשובה.

כך מצינו במקום אחד בתלמוד⁶⁸, שר' אבהו שנה ברייתא לפני ר' יוחנן שבה נמנו המומרים יחד עם סוגים אחרים של אנשים⁶⁹ שדינם: 'מורדין ולא מעלין', ועל כך השיב ר' יוחנן: הרי חובה אפילו להשיב למומר את אבידתו, וכיצד יתכן לומר שדינו בכלל אלה שמורדין ולא מעלין, לכן אמר ר' יוחנן שיש למחוק את המומרים מלשון הברייתא, שאין הם בכלל אלו שמורדין ולא מעלין. כפי שהתפרשו הדברים בגמרא⁷⁰, המדובר הוא במומר לתאבון ולא להכעיס, ומאחר ויש אפשרות להחזירו בתשובה, אסור להרחיקו אלא לעשות למען קירובו.

כמו כן מובאת בתלמוד⁷¹ עדותו של רב נחמן בר יצחק בשם רב אסי, שראה את ר' יוחנן אוכל משחיטת כותי למרות שרבן גמליאל ובית דינו נמנו על שחיטת כותי ואסרוה⁷², ויש לחשוב שעשה כן מנטייתו לקרב אף את הכותים שבדרך כלל אינם במצוות כיהודי.

וכן מצינו בתלמוד⁷³ שנחלקו חכמים בשאלה, אם מקבלים חזרה עם-הארץ שקבל על עצמו דברי חברות וחזר לסורו, אם לאו, והכריע ר' יוחנן שיש לקבלו חזרה⁷⁴. גישתו של ר' יוחנן כלפי הלווה ברבית משתלבת איפוא יפה עם גישתו כלפי העברי-נים בדרך כלל, וכשם שיש לעשות למען קירובם של עבדיינים אחרים, אף ביחס ללווה ברבית יש לנהוג בדרך שתאפשר לו לחזור בתשובה.

67. ראה חדושי הרמב"ן לב"מ סב, ע"א, ד"ה מיתבי; חדושי הרשב"א לב"מ סא, ע"ב, ד"ה ר' יוחנן; חדושי הריטב"א לב"מ, שם, ד"ה ורבי יוחנן; חדושי הר"ן לב"מ, שם, ד"ה ר' יוחנן. אבל עיין בכל הראשונים הללו שהביאו שיטה אחרת לפיה דעת ר' יוחנן היא שאפילו לצאת ידי שמים אינו חייב להשיב. ועיין עוד בשו"ת הריב"ש, סי' שצב (דף ק"ח, ע"ד) שכתב שחייב להשיב לצאת ידי שמים, ולא הביא דעה חולקת. וכן ראה גמוקי יוסף לרי"ף, ב"מ, פרק ה. סימן שצד, ד"ה ר' יוחנן אמר, ומצפה שמואל לתוספתא, שם.

68. עבודה זרה כו, ע"א-ע"ב.

69. המיגין והמלשינים, ולפי גירסת הר"ח בע"ז, שם, אף האפיקורסין.

70. ראה רש"י לע"ז, שם, ד"ה לתיאבון. וכן נפסק להלכה ברמב"ם הלכות רוצח ד, יב, וש"ע חו"מ, סי' תכה, ה.

71. חולין ה, ע"ב.

72. וראה רש"י לחולין, שם, ד"ה אכל משחיטת כותי.

73. בכורות לא, ע"א.

74. על גישתו של ר' יוחנן לחוזרים בתשובה ראה גם א"ה וייס, דור דור ודורשיו, כרך ג, ספר יב, פרק ז, עמ' 66. עיין גם בסנהדרין קב, ע"ב: "אמר ר' יוחנן מפני מה זכה עמרי למלכות מפני שהוסיף כרך אחד בארץ ישראל שנאמר ויקן את ההר שמרון מאת שמר וכו'". וראה מה שכתב ד' שפרבר במחקרו הנ"ל (הערה 32 לעיל) על איסור מכירת קרקע לנכרי בארץ ישראל בתקופת האמוראים, שם ציין למקור זה כמבטא את חתירתו של ר' יוחנן לעידודם של אלה המבקשים לגאול קרקע שנמכרה לנכרים. בהקשר זה ראה גם: ז' גוטליב, מצות ישוב ארץ ישראל באספקל-ריא של רבי יוחנן ובית מדרשו בטבריה, ספר היוכל תפארת ישראל לכבוד הרב ישראל ברודי, החלק העברי, עמ' 79, וביחוד בעמ' 89.

עמדתו של רבא ביחס למחלוקת ר' יוחנן ור' אלעזר

אם כך נפרש את דעתו של ר' יוחנן, נוכל ליישב שתי סוגיות מוחלפות בתלמוד בעניין עמדתו של רבא ביחס למחלוקת ר' יוחנן ור' אלעזר. במסכת בבא קמא⁷⁵, מסתמך רבא על הפסוק⁷⁶: "אל תקח מאתו נשך ותרבית", כראיה לקיומה של חובת השבה ברבית, והוא אף משתמש בדרשתו של רב נחמן בר יצחק להמשכו של הפסוק: "וחי אחיך עמך" - "אהדר ליה כי היכי דנחי בהדך" - דרשה שנאמרה על-ידי רב נחמן בר יצחק⁷⁷ כנימוק לדעתו של ר' אלעזר, הסובר שרבית קצוצה יוצאה בדיינים. במסכת בבא מציעא⁷⁸, לעומת זאת, תומך רבא בדעתו של ר' יוחנן לפיה אין קיימת חובת השבה, שהרי הוא מסמיך את דעתו של ר' יוחנן על פסוק במקרא.

רבים מן הראשונים והאחרונים פירשו אמנם, שעצם העובדה שרבא מסביר את טעמו של ר' יוחנן, אינה מחייבת את המסקנה שהוא גם סובר כמותו⁷⁹. אבל בעלי התוספות בדעה⁸⁰, שרבא תומך בדעתו של ר' יוחנן ואינו סובר כר' אלעזר, ומתוך כך נדחקו לבאר את דבריו של רבא בב"ק באופן שלא יסתרו את דבריו בב"מ, עיי"ש.

ואולם, שיטת בעלי התוספות בביאור עמדתו העקרונית של רבא, קשה ביותר מצד אחר. במספר מעשים המובאים בגמרא נאמר, כי רבא הורה הלכה למעשה, כי על המלווה להשיב את הרבית שנטל מן הלווה⁸¹, וכיצד ניתן ליישב פסיקתו זו של רבא עם הדעה שבאופן עקרוני תמך בדעתו של ר' יוחנן שרבית קצוצה אינה יוצאה בדיינים?

לאור האמור לעיל יש מקום לומר, שניתן לקיים את דברי רבא בשתי הסוגיות המוחלפות לכאורה: במסכת בב"ק תומך רבא בעמדתו העקרונית של ר' אלעזר שרבית קצוצה יוצאה בדיינים, ואילו במסכת בב"מ תומך רבא בדעתו של ר' יוחנן ביחס לנסיבות שלגבן סבור היה ר' יוחנן שרבית קצוצה אינה יוצאה בדיינים⁸². יש מקום לומר, שביחס לנסי-

75. קיב, ע"א.

76. ויקרא כה, לו.

77. בבא מציעא סא, ע"ב.

78. שם.

79. ראה תוספות רא"ש ותוספות רבינו פרץ לב"מ, שם, ד"ה רבא אמר; חדושי הריטב"א לב"מ, שם; אור זרוע לב"מ, סי' קסח; חידושי ר' עקיבא איגר לב"מ ס"ה, ע"א; חדושי מהר"ם שיף לב"מ, שם; שו"ת תשובה מאהבה, ח"ג, סי' שנג. ולשון גדולי תרומה לספר התרומות, שער מו, ח"ב, סי' א: "הכא טעמא דר' יוחנן קא דריש, לומר דשמיע ליה מהכא".

80. ראה תוספות בב"מ סא, ע"ב, ד"ה רבא אמר. באופן כללי ראה כסף משנה לרמב"ם הלכות מלכים י, ו, שדבריו מובאים ביד מלאכי, סי' תסו, וראה גם שם, סי' תט-תי. כן ראה ר"ן על הרי"ף שבועות פרק ו, סי' אלף קנ, ד"ה ולענין הלכה, שדבריו מובאים ע"י מהר"י קארו בכללי הגמרא על הליכות עולם, דף נז, ע"ב, ד"ה אורחיה.

81. ראה בב"מ סה, ע"א, שם מובאים שלושה מעשים בהם נשה אדם בחכרו רבית וגבאה, ובשלושתם הורה רבא שעליו להחזירה. בהלכות גדולות, כ"ז פריס 1402, נדפס ע"י הוצאת מקור, ירושלים תשל"א, הלכות רבית, דף 26, ב - 27, א, יש אמנם שינוי נוסח ובשני המעשים האחרונים הגירסה היא: "ראבה", אבל בכל דפוסי הגמרא שלפנינו וכן בכה"י שהיו לפי הראשונים, הגירסה בכל שלושת המעשים היא: "רבא". וכן משמע גם מדרך פסיקתו של רבא במעשה המובא בב"מ סז, ע"א, עיי"ש.

82. והשווה עם הדברים שכתב י' עץ-חיים בחיבורו: סוגיות מוחלפות במסכת נזיקין עצמה ובינה לבין שאר התלמוד הבבלי, דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ו, עמ' 80-84, שם הסיק שהחילוף בדעתו של רבא בין שתי הסוגיות הנ"ל, מקורו בבתי מדרש שונים שבהם נישנו סוגיות אלו. את דבריו הוא ביסס על יסוד שני לשונות שבמסקנת סוגיית תמורה ו, ע"ב, שלדעתו (בעקבות ר"ז פראנקל ורי"נ אפשטיין) מוצאן בשני בתי מדרש שונים. בכל אחת מלשונות אלה מובא מקור שונה ביחס לדעתו של רבא; בלשון אחת מובא המקור בו משתקפת תמיכתו של רבא בדעתו של ר' יוחנן, ואילו בלשון אחרת מובא המקור בו משתקפת תמיכתו של רבא בדעתו של ר' אלעזר. אבל ראה מש"כ בספרי הנ"ל (הערה 5 לעיל), עמ' 275-283, לעניין שתי לשונות אלו שבמסקנת הסוגיה בתמורה.

בות בהן הביע ר' יוחנן את דעתו, תומך אף רבא בדעתו של ר' יוחנן, דהיינו שכאשר המצב החברתי-כלכלי-דתי מחייב זאת, יש לקבוע שאין רבית קצוצה יוצאה בדוינין, וכסיוע לדעתו של ר' יוחנן תמך רבא דבריו על הפסוק ביחזקאל, שאינו אלא אסמכתא⁸³. ואולם, כאשר נדרש רבא לפסוק במקרים ספציפיים שנדונו בפניו, פסק בהתאם להלכה המחייבת מעיקר הדין שהיא: רבית קצוצה יוצאה בדוינין⁸⁴.

ביסוס לכך שבאותם מקרים שנדונו על-ידי רבא למעשה, לא היה מקום להחלטת דעתו של ר' יוחנן, ושעל כן מן הדין היה לחייב בהשבת הרבית, ניתן למצוא במציאות הכלכלית-חברתית של היהודים בבבל בזמנו של רבא.

כל אותן אמרות והלכות שהוזכרו לעיל כמבטאות את חומרת התפשטותו של נגע הרבית, לא נאמרו אלא על ידי חכמי המשנה שבארץ-ישראל או אמוראי ארץ-ישראל; בדבריהם של אלה יש הד למצוקה הקשה בו היה נתון הישוב בארץ-ישראל בעת ההיא⁸⁵. לעומת זאת, אין אנו מוצאים התבטאויות מקבילות מפי אמוראי בבבל⁸⁶. ואכן, לפי הידוע לנו "היה מצבם הכלכלי של יהודי בבבל, דרך כלל, שפיר למדי, ובהשוואה למעמדם הכלכלי של יהודי ארץ ישראל היה מצבם טוב בהרבה"⁸⁷. ריבוי התופעות של הלואה ברבית הינו סימפטום למצב כלכלי ירוד, ובשל המצב הכלכלי הטוב, יחסית, של היהודים בבבל, לא הגיעה תופעת ההלוואה ברבית שם לממדים רציניים. ועל כל פנים, חיוב מלוה ברבית מסוים להחזיר את הרבית לא היה מעמידו במצב בלתי אפשרי, כפי שזה היה בארץ-ישראל. אין תימה, איפוא, שבמעשים שבהם פסק רבא למעשה, והדבר היה כמוכן בבבל, הוא חייב את המלוה בהשבת הרבית, כפי שמחייב הדין⁸⁸.

⁸³. ראה בספר אות היא לעולם לר' יהושע רמאל פנחס די שיגורה, אומיר תרכ"ה, ח"ב, מערכת השני, דף קסח, ע"א: "אלא האמת היא שרב נחמן בר יצחק נתן טעם לסכרת ר' אלעזר דקאמר רבית קצוצה יוצאה בדוינין ולא למימרא דמש' הכתוב להכי אתא ודינא הכי הוי, והרי זה דומה למאי דאיתא בש"ס בכמה מקומות: ואסמכוהו אקרא". והוא הדין ביחס לנתינת הטעם לדברי ר' יוחנן ע"י רבא מתוך לשון המקרא, שאינה אלא בגדר אסמכתא בלבד ואין בה כדי ללמד מאומה על דעתו העקרונית של רבא בענין חובת השבת הרבית.

⁸⁴. פירוש דברי רבא כמתייחסים למצב בארץ ישראל אף שהוא עצמו היה בבבל, מצאנו גם בשו"ת משאת בנימין, סי' לג, לענין איסור הלואת חומרים של בנין בית הכנסת: "וא"ת... והא רבא מבבל הוה ואעפ"כ אמר ארופניהו אסור... יש לומר דרבא וכל הני אמוראי דפרק בני העיר (=מגילה כו, ע"ב) אע"ג דמבבל הוה, אינהו לפרושי מתניתין קאתו ובתרי מתניתין גריירא, ומתניתין ודאי לא קאי אבתי כנסיות שבבבל אלא אבתי כנסיות שבארץ ישראל...". אף כאן יש איפוא לומר, שבנמקו את דעתו של רבי יוחנן, מסכים עמו רבא, והסכמתו נוגעת לתחולת דינו של רבי יוחנן בארץ ישראל בתנאים ששררו בזמנו. אם ניתן לקבל כאפשרי את הפירוש שהצענו ליישובן של הסוגיות המוחלפות דנן, יש מקום לבדוק שמה ניתן לנקוט דרך זו לשם יישובן של סוגיות מוחלפות אחרות שבתלמוד.

⁸⁵. ראה גם הברייתא בב"ב צ, ע"ב, ודברי המדרש בשמות רבה, משפטים פרשה לא, ד-ו, שמקורם, כך מסתבר, כחכמי המשנה המאוחרים שבא"י, וראה גם י"ל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים תשי"ד, עמ' 125.

⁸⁶. מן המקורות התלמודיים בהם נמסר על עסקות שיש בהן רבית, אנו יכולים לעמוד לכל היותר על היקף הפעילות הכלכלית של היהודים בבבל בעת ההיא - פעילות שלא נבעה כמוכח ממצוקה כספית אלא נהפוך הוא: פעילות שהתאפשרה תודות למצבו הנוח של הישוב היהודי בבבל. וראה בקשר לכך: מ' בר, אמוראי בבבל - פרקים בחיי הכלכלה, רמת גן תשל"ה, עמ' 196 ואילך, וביחוד עמ' 206 ואילך.

⁸⁷. ראה ש' ספראי, תולדות עם ישראל, תל אביב תשכ"ט, ח"ב, תקופת המשנה והתלמוד, עמ' 362. וראה עוד לענין זה: ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז, עמ' יב, וש' בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, תל אביב תשכ"ח, חלק שלישי, עמ' 99-93.

⁸⁸. ראה גם א' גולאק, עסקי השולחני לפי דיני התלמוד, תרביץ ב, 171-154, שם עמד המחבר על התופעה שקולות מסוימות בעניני רבית ושולחני השנויות בתוספתא, לא היו נוהגות בתקופת אמוראי בבבל, ושם אסרו דבר שבתוספתא מפורש שהתירו. ומסתבר שוב שהמצב בבבל לא הצריך את החכמים להיקק לקולות אותן נאלצו חכמי ארץ ישראל להתקין מחמת כורח הנסיבות.

דבריו של ר' יוחנן בתלמוד הירושלמי, שבאו כהנמקה לכך שאין לחייב את המלווה בהשבת רבית קצוצה, יש בהם כדי לזרות אור על דעתו העקרונית של ר' יוחנן בעניין זה. ביסוס הדעה שאין לחייב את המלווה בהשבת רבית, על רקע המציאות הכלכלית-חברתית באר"י ששררה בזמנו, עשויה ללמד, שרק בנסיבות ההולמות מציאות זו סבור היה ר' יוחנן שאין לחייב בהשבת רבית, ואילו בנסיבות רגילות בהן אין קיימים אותם תנאים ששררו אז, יסבור ר' יוחנן שיש לחייב את המלווה בהשבת הרבית. קבלתו של פירוש זה לדעתו של ר' יוחנן, יש בה כדי לסלק את הקושי שבקיומן של סוגיות מוחלפות בדעת רבא בהקשר זה, ובמידה שהדעה המקובלת על דעתם של התנאים היתה שקיימת חובה להשבת רבית גם בדיני אדם, כי אז דעתו העקרונית של ר' יוחנן אינה עומדת בניגוד לכך, שכן גם הוא סבור שמצד הדין על המלווה להחזיר ללווה את הרבית שגבה, אלא כדי שלא לערער את המבנה הכלכלי של החברה, ונוסף על כך כדי להביא את המלוים כרבית לעשרת תשובה, קבע - בעקבות תקנתו של רבי - שרבית קצוצה אינה יוצאה בדיינים.